

ЕКОЛОГІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА ЯК ФАКТОР ПІДВИЩЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ЕКОНОМІКИ ПРОМИСЛОВОГО РЕГІОНУ

Проаналізовано вплив антропогенного навантаження на довкілля в Україні. За допомогою кластерного аналізу проведено угруповання областей України за рівнем економіко-екологічного стану. Для загальної оцінки економіко-екологічної ситуації по регіонах України здійснено рейтинговий аналіз. Запропоновано напрями екологізації виробництва регіону та напрями регіональної промислової політики щодо її забезпечення.

Ключові слова: антропогенне навантаження, сталий розвиток, зелена економіка, екологізація виробництва.

Одним із ключових процесів розвитку світової економіки у ХХІ ст. є загострення конкурентної боротьби, що зумовлює прагнення держав до постійного економічного зростання й нарощування довгострокових конкурентних переваг. Найвагомішим фактором підвищення конкурентоспроможності економіки країни є стабільний розвиток її виробничої сфери. Проте такий розвиток породжує екологічні проблеми техногенного характеру: виснаження озонового шару Землі, глобальна зміна клімату внаслідок «парникового ефекту», забруднення атмосферного повітря й водоймищ. За розрахунками фахівців, забруднення навколишнього природного середовища завдає значної шкоди національним економікам майже всіх країн світу. За приблизними розрахунками, щорічні збитки від деградації природи оцінюються в розвинених країнах в 0,4–2 % ВВП, у країнах Східної Європи — 3–5 % ВВП, у країнах СНД — 6–15 % ВВП, зокрема в Україні — 10–15 % ВВП [1, с. 73].

Проблемам взаємозв'язку економічного розвитку й екологічної безпеки присвячено багато праць вітчизняних і закордонних учених, у тому числі питання екологізації виробництва розкрито в роботах Р. Костанца (Robert Costanza), В. Ріса (William E. Rees), С. К. Харічкова, А. В. Дубоделової [2–5], формування стратегії і створення умов для переходу на засади сталого розвитку — Т. Панайоту (Theodore Panayotou), Б. В. Буркинського, І. О. Александрова, О. В. Половяна, О. О. Веклич [6–9], підвищення економічної ефективності використання природних ресурсів —

С. Н. Бобилева, А. Ш. Ходжаєва, О. Ф. Балацького, Л. Г. Мельник та ін.

Проте ефективне впровадження існуючих розробок щодо екологізації виробництва потребує врахування аспекту наявності незбалансованості в розвитку промисловості в різних регіонах країни і, відповідно, у рівні їх екологічного стану.

Метою даної роботи є обґрунтування можливих шляхів екологізації виробництва промислового регіону як джерела найвагомішого впливу на оточуюче природне середовище; дослідження взаємозв'язку між екологічно збалансованим розвитком території й екологізацією соціально-економічних процесів.

Дослідження впливу антропогенного навантаження на довкілля в Україні свідчить про її складне екологічне становище. Так, протягом 2010 р. в атмосферне повітря надійшло 6,7 млн т забруднюючих речовин від стаціонарних і пересувних джерел. У розрахунку на 1 км² території країни в середньому припадає 11 т токсичних речовин, що в перерахунку на одну особу складає понад 146 кг [10]. Слід відзначити, що на регіональному рівні показники техногенного навантаження на атмосферне повітря нерівномірні. Зокрема, у Донецькій області обсяги викидів у розрахунку на 1 км² перевищують середньоукраїнський рівень у 7,6 разів, а на одну особу — у 3,4 рази, Дніпропетровській — відповідно у 4,3 і 3,1 рази, Луганській — у 2,8 і 2,5 рази, Івано-Франківській — у 1,8 і 1,4 рази більше [11].

За даними Держводоагентства, у 2010 р. із природних водних об'єктів забрано майже 15 млрд м³ води. При транспортуванні втраче-

© М. Г. Казакова, 2012

но 15 % забраної води. Протягом 2010 р. у водойми скинуто 1,7 млрд м³ забруднених стоків, із них майже 18 % забруднених зворотних вод надійшли в навколишнє природне середовище без будь-якого очищення, решта (82 %) відноситься до недостатньо очищених. За окремими регіонами техногенна ситуація ускладнюється нерівномірністю територіального розподілу та сезонною мінливістю запасів водних ресурсів.

У сфері поводження з відходами на підприємствах країни протягом 2010 р. обсяг відходоутворення склав 419,2 млн т. Переважну частину становлять відходи IV класу небезпеки — 99,6 %, тоді як 0,3 % — відходи III класу небезпеки. Відходи I і II класів небезпеки склали 5 тис. т і 507 тис. т. Відповідно до порівнювання обсягів утворення та накопичення промислових відходів із найбільшим ступенем небезпечності (I—III класи) найгірша ситуація спостерігається в Донецькій області, яка знаходиться в першій трійці за рівнем відходоутворення¹ й поступає лише Запорізькій області за рівнем накопичення токсичних відходів. Станом на 1 січня 2011 р. в Україні у спеціально відведених місцях, об'єктах і на територіях підприємств накопичено 13,3 млрд т. На території п'яти регіонів зберігається 96 % відходів країни, зокрема, у Дніпропетровській (9160,1 млн т), Донецькій (2537,2 млн т), Луганській (656,9 млн т), Кіровоградській (235,1 млн т) і Запорізькій (148,0 млн т) областях [11].

Таким чином, аналіз результатів поточної техногенної ситуації свідчить про те, що навантаження на компоненти навколишнього природного середовища залишається значним. Це зумовлено значною ресурсоемістю національного господарства України із переважанням екологічно брудних, застарілих технологій виробництва. Специфіка структури валового національного продукту свідчить про сировинну орієнтованість галузей промисловості. Довготривала комплексна експлуатація природних ресурсів призвела до втрати здатності екосистем до самовідновлення, що супроводжується погіршенням якості та виснаженням корисних властивостей основних компонентів біосфери, посиленням негативного впливу на здоров'я населення, погіршенням умов праці та загальної якості життя.

За допомогою кластерного аналізу проведено угруповання областей України за рівнем економіко-екологічного стану, у результаті чого

¹ На першому місці — АР Крим (268,5 тис. т), на другому — Дніпропетровська область (259,9 тис. т), на третьому — Донецька область (221,8 тис. т).

отримано такі групи: 1) АР Крим, Миколаївська область; 2) Вінницька, Волинська, Житомирська, Кіровоградська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області; 3) Дніпропетровська, Донецька області; 4) Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Полтавська області; 5) Запорізька область; 6) Луганська, Одеська, Харківська області.

На рис. 1 представлено середні значення груп, які побудовано за стандартизованими значеннями.

Отримані групи значно відрізняються за обраними показниками. Елементи першої групи демонструють незначні значення за всіма показниками, окрім утворення відходів. Великі значення показників демонструють представники третьої групи, до яких належать промислові регіони, на відміну від представників другої групи, до якої відносяться області з традиційно сприятливою екологічною ситуацією, але і з менш потужною важкою промисловістю. До окремої групи відноситься Запорізька область, що обумовлено специфікою обраних показників. Значна частка промислового сектора економіки, наявність атомної енергетики призвели до значної кількості відходів на території області та матеріальних витрат.

Графічне зображення результатів групування областей України представлено на рис. 2.

Для загальної оцінки економіко-екологічної ситуації по регіонах України побудовано два типи рейтингу на підставі показників ефективності. Рейтинг А (табл. 1) характеризує рівень екологізації виробництва областей. Для його побудови використано наступні показники: матеріалоемість; утворення та накопичення відходів; водовідведення забруднених зворотних вод у розрахунку на 1 грн об'єму промислового виробництва; видатки місцевих бюджетів на охорону середовища у розрахунку на 1 грн об'єму промислового виробництва. Згідно з рейтингом А рівень екологізації виробництва по всій Україні є досить низьким. Відмінності в його значеннях по областях України обумовлені лише різницею в рівні концентрації промислового виробництва.

Рейтинг Б (табл. 2) характеризує рівень екологічного навантаження на населення області. Для його побудови використано показники викидів забруднюючих речовин, викидів діоксиду вуглецю, утворення та накопичення відходів, водовідведення забруднених зворотних вод у розрахунку на 1 особу. Згідно рейтингу Б на першому місці знаходиться Чернівецька область, на

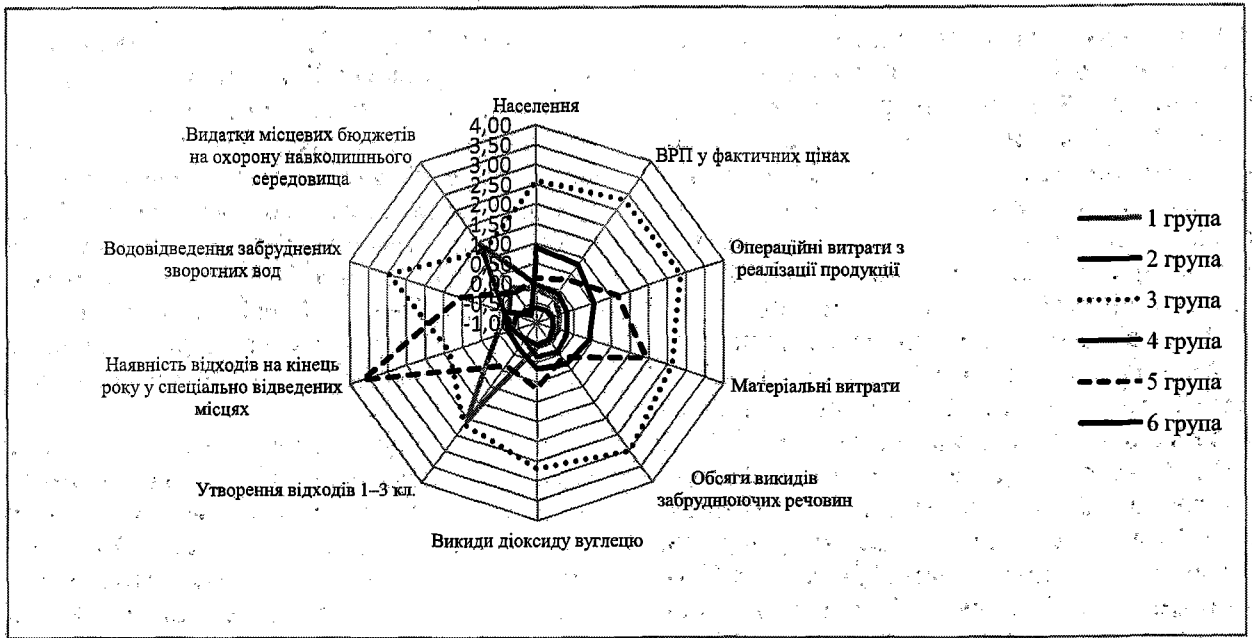

Рис. 1. Середні значення отриманих груп у 2010 р. (розроблено автором за даними [11])

Рис. 2. Розподіл областей України за результатами кластерного аналізу у 2010 р. (розроблено автором)

останньому — Донецька. Це пов'язано з рівнем концентрації промисловості, що зумовлює величину валового регіонального продукту і, відповідно, забруднення навколишнього природного середовища. Необхідно чітко розуміти, що позитивна ситуація в деяких регіонах викликана не ефективністю природоохоронної діяльності, а відсутністю брудних виробництв.

Таким чином, проведений аналіз підтверджує наявність значного антропогенного

навантаження на довкілля України, що значно відрізняється по регіонах. Ключовим фактором, що призводить до такого стану, є промисловість і економічне зростання. Вирішення проблем взаємозв'язку економічного розвитку й екологічної безпеки у світі здійснюється за допомогою концепції сталого розвитку, яка набула широкого розповсюдження після проведення конференції ООН у 1972 р. у Стокгольмі [12]. Україна брала участь у Конференції ООН з навколишнього се-

Таблиця 1. Рейтинг (А) областей України за рівнем екологізації виробництва

№	Область	Інтегральний показник
1	Харківська	1,364467
2	Дніпропетровська	1,445482
3	Одеська	1,492358
4	Волинська	1,772595
5	Донецька	1,810546
6	Київська	1,866401
7	Закарпатська	1,878038
8	Львівська	2,001729
9	Полтавська	2,105832
10	Чернівецька	2,209021
11	Рівненська	2,222947
12	Хмельницька	2,256052
13	Житомирська	2,319018
14	Луганська	2,489542
15	АР Крим	2,826809
16	Кіровоградська	2,839723
17	Чернігівська	2,841073
18	Черкаська	2,972648
19	Івано-Франківська	3,023687
20	Миколаївська	3,045292
21	Вінницька	3,108049
22	Тернопільська	3,275826
23	Запорізька	3,420974
24	Сумська	3,457541
25	Херсонська	4,367319

Таблиця 2. Рейтинг (Б) областей України за рівнем екологічної захищеності населення

№	Область	Інтегральний показник
1	Чернівецька	0,0785752
2	Волинська	0,0851929
3	Тернопільська	0,1533616
4	Житомирська	0,158727
5	Закарпатська	0,1594887
6	Хмельницька	0,1752198
7	Рівненська	0,1789659
8	Чернігівська	0,3990292
9	Кіровоградська	0,4031519
10	Одеська	0,4074102
11	Черкаська	0,4451382
12	Вінницька	0,5066664
13	Харківська	0,6475743
14	Полтавська	0,6565375
15	Херсонська	0,7648063
16	Сумська	0,8748680
17	Київська	0,9615014
18	Львівська	0,994142
19	Івано-Франківська	1,1016474
20	АР Крим	1,2003906
21	Миколаївська	1,4598083
22	Луганська	1,5118669
23	Дніпропетровська	2,7284896
24	Запорізька	3,1359749
25	Донецька	3,4166717

редовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.), де глави 178 країн світу підписали Декларацію про сталий розвиток, в якій були визначені основні принципи розвитку економіки збалансовано з навколишнім середовищем і соціальною сферою [13]. У 1999 р. Верховна Рада України прийняла ще один міжнародний документ у цій сфері — «Конвенцію про доступ громадськості до інформації, прийняття рішень і правосуддя з питань, що стосуються охорони навколишнього середовища» [14]. Проте практична зміна парадигми суспільного розвитку від технократичного до екологічно-орієнтованого не відбулася і потребує комплексного розроблення й узгодженого впровадження місцевих програм і стратегій реалізації концепції сталого розвитку на всіх рівнях адміністративно-територіального устрою країни.

Найважливішим етапом переходу України до сталого розвитку є екологізація виробництва — розширене відтворення природних ресурсів шляхом вдосконалення технології, організації матеріального виробництва, підвищення ефективності праці в екологічній сфері.

Екологізація виробництва регіону та формування зеленої економіки охоплюють економічні й екологічні напрями.

Економічний напрям передбачає створення інституціонального середовища, яке сприятиме реструктуризації та диверсифікації промислового комплексу відповідно до специфіки

конкретного регіону, а саме: перепрофілювання виробництва (перехід на альтернативні джерела енергії); використання матеріалів і сировини з меншим утворенням побічних продуктів; розширення номенклатури товарів і послуг за рахунок екологічно чистої продукції та послуг, спрямованих на покращення якості навколишнього середовища; модернізація виробництва (капітальний ремонт основних виробничих фондів, виведення з експлуатації морально застарілого, фізично зношеного устаткування й технологічних схем); ліквідація неорганізованих джерел забруднення навколишнього природного середовища; створення і розвиток інфраструктури інноваційного розвитку (біржі, центри бізнесу, промислові парки, вільні економічні зони тощо); впровадження ресурсо- та матеріалозберігаючих технологій.

Екологічний напрям спрямований на запобігання погіршення якості навколишнього природного середовища, ліквідацію наслідків забруднення й екстенсивного використання природних ресурсів і збереження природного капіталу. Він передбачає: надання економічних пільг суб'єктам господарської діяльності, які підвищують свою продуктивність за рахунок екологізації виробництва; забезпечення раціонального використання природних ресурсів; розвиток природоохоронної інфраструктури шляхом впровадження інноваційних технологій з утилізації відходів виробництва, зменшення їх

токсичності й техногенного навантаження на навколишнє середовище; впровадження системи екологічного контролю, що підтверджує відповідність виробленої продукції вимогам екологічних стандартів протягом усього життєвого циклу; розробку і впровадження екологічних програм щодо запобігання забрудненню навколишнього природного середовища або компенсації завданої шкоди у сфері захисту територій від підтоплення, ліквідації неорганізованих джерел викидів і скидів забруднюючих речовин, стихійних звалищ відходів виробництва і споживання, рекультивації порушених земель, залучення до виробництва техногенних родовищ; недопущення неконтрольованого транс-регіонального ввезення і вивезення екологічно небезпечних технологій, речовин і матеріалів, що створюють або здатні створити негативний вплив на навколишнє природне середовище.

Пріоритетні напрями забезпечення екологізації виробництва спрямовані на реформування регіональної промислової політики й передбачають: активізацію інноваційно-інвестиційної моделі модернізації промисловості, імпортозаміщення, технологічного оновлення основних виробничих фондів і забезпечення енергоефективності виробництва; побудову структури промисловості, яка відповідатиме сучасним світовим вимогам і вітчизняним пріоритетам соціально-економічного розвитку країни — наукомісткості, високотехнологічності та конкурентоспроможності; запровадження спеціальних режимів сприяння розвитку виробництва й експорту вітчизняної промислової продукції за новітніми технологіями з глибокою переробкою природних ресурсів, високою доданою вартістю та випуском продукту кінцевого споживання; посилення бюджетної дисципліни, оптимізація бюджетних витрат і підвищення ефективності бюджетного планування при фінансуванні програм розвитку промисловості з урахуванням критеріїв екологічної безпеки; реалізацію структурних реформ, спрямованих на переорієнтування виробництва від сировинних до закінчених технологічних циклів; посилення відповідальності за нерациональне використання всіх видів ресурсів; розповсюдження технологій утилізації відходів промислової діяльності; реалізацію комплексу фінансово-економічних заходів, які стимулюють перехід промислових підприємств на принципи сталого розвитку; створення індустріально-симбіозних парків, де відходи одного підприємства є сирови-

виною іншого підприємства; реалізацію стратегії кластероорієнтованої промислової політики з метою підвищення конкурентоспроможності та продуктивності учасників кластера за рахунок впровадження інновацій і ефекту синергії.

Ефективним економічним інструментом екологізації й забезпечення сталого розвитку промислового регіону є створення еко-промислових груп (кластерів) (рис. 3).

Реалізація стратегії кластероорієнтованої промислової політики в контексті екологізації виробництва регіону дозволить досягти таких цілей: підвищити рівень економічної, соціальної, екологічної безпеки; підвищити конкурентоспроможність і продуктивність учасників кластера за рахунок впровадження інновацій; забезпечити високу якість послуг за рахунок ефекту синергії й уніфікації підходів у логістиці, інформаційних технологіях тощо; підвищити рівень зайнятості економічно активного населення; сприяти ефективному виходу на зарубіжні ринки й закріпленню на них.

Реалізація екологізації виробництва регіону здійснюється на підставі використання низки адміністративних і економічних інструментів.

Адміністративні інструменти — це засоби, які безпосередньо впливають на поведінку забруднювачів навколишнього природного середовища шляхом встановлення й застосування законодавчих і нормативно-правових актів, що визначають цілі, стандарти, технології, яким необхідно слідувати. У разі порушень передбачаються санкції (сплата штрафів, адміністративна або кримінальна відповідальність). Основна риса цих методів полягає в тому, що забруднювач не має поведінкового вибору й повинен підкоритися встановленим вимогам або платити штрафи відповідно до правових і адміністративних процедур¹.

Економічні інструменти — це засоби впливу на ціноутворення та кінцеву продукцію. Ці методи засновані на економічних стимулах, які впливають на економічних агентів шляхом оподаткування певних товарів і фінансових трансфертів. Вони надають економічним агентам свободу вибору й адаптації своєї діяльності, дозволяючи їм досягати поставлених цілей найбільш вигідним при даних обмеженнях способом.

Для поступового впровадження екологізації виробництва й контролювання цього процесу доцільно на регіональному рівні при державних

¹ Види і зміст адміністративних і економічних інструментів екологізації виробництва наведено у [8].

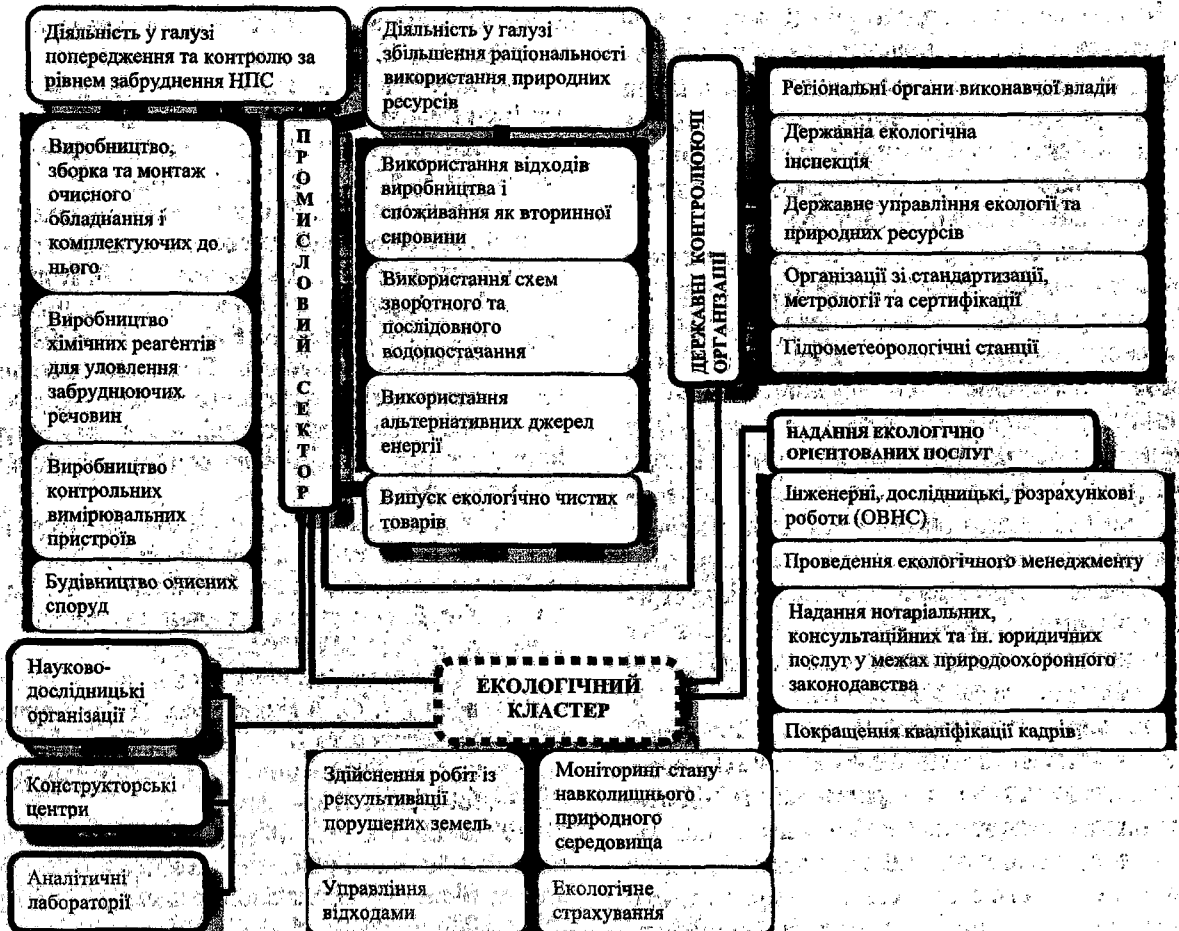

Рис. 3. Узагальнена структура регіонального кластера екологічної економіки

обласних адміністраціях створити консультативно-контролюючі центри з питань екологізації виробництва підприємств регіону, основними завданнями яких є: оцінка стану формування передумов для екологізації виробництва; аналіз поточного рівня екологізації виробництва регіону; контроль за процесом забезпечення екологізації виробництва, виконанням вимог законодавства, надання консультацій суб'єктам господарювання з питань екологізації виробництва; підготовка й подання власних пропозицій і розгляд пропозицій інших органів, підприємств, установ щодо екологізації виробництва; узагальнення міжнародного досвіду з питань екологізації виробництва підприємств і підготовка пропозицій щодо його використання.

Регіональні центри мають право: отримувати в установленому порядку від місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій інформацію, необхідну для виконання покладених на них завдань; утворювати в разі потреби для виконання покладених на них завдань постійні й

тимчасові робочі групи; залучати до участі у роботі представників місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій (за погодженням з їх керівниками), а також незалежних експертів (за згодою); організувати проведення конференцій, семінарів, нарад та інших заходів.

Основним джерелом фінансування є бюджетні трансферти із державного або місцевого бюджету. Додатковим джерелом фінансування можуть виступати екологічні платежі, а також платежі за послуги, які надаються регіональним центром.

Для оцінки рівня екологізації виробництва використовують ряд індикаторів. Економічні індикатори включають: валовий регіональний продукт на одну особу; матеріалоемність; частку валового регіонального продукту, яка спрямовується на наукові й науково-технічні роботи в регіоні; кількість організацій, які виконують наукові й науково-технічні роботи в регіоні; обсяг інноваційних технологій і новітньої продукції в регіоні.

До екологічних індикаторів відносять показники техногенного навантаження на атмосферне повітря, техногенного навантаження на земельні ресурси, техногенного навантаження на водні об'єкти; радіаційної й екологічної небезпеки; утворення й використання відходів, а також показники екологічного розвитку.

Висновки. Отже, результати аналізу економіко-екологічного стану України та регіонів відповідно до рівня техногенного навантаження на атмосферне повітря, водні та земельні ресурси, а також ефективності фінансування природоохоронної діяльності свідчать про збереження тенденцій виснаження природного капіталу й погіршення якості навколишнього середовища, що негативно впливає на демографічну ситуацію і стабільність економічного розвитку. Це найбільш гостро відзначається для індустріальних регіонів, на території яких зосереджена найбільша кількість промислових об'єктів, екологічно брудних секторів економіки.

Для впровадження практичних дій щодо зміни парадигми суспільного розвитку від технократичного до екологічно-орієнтованого підходу до природокористування є необхідним здійснення переходу на засади сталого розвитку, основним етапом якого є екологізація виробництва. Запропоновано напрями екологізації виробництва регіону, напрями регіональної промислової політики щодо її забезпечення. Інструменти реалізації екологізації виробництва регіону поділені на адміністративні й економічні. Для контролю за досягнутим рівнем екологізації виробництва запропоновано дві групи відповідних індикаторів. Розроблено механізм реалізації екологізації виробництва регіону. Практичне впровадження рекомендацій щодо впровадження екологізації виробництва регіонів сприятиме активізації процесів зміни якісних характеристик соціально-економічних систем в умовах екологічних обмежень для забезпечення можливості задоволення потреб майбутніх поколінь.

Список використаної літератури

1. Гахович Н. Состояние и проблемы экологизации промышленного производства / Н. Гахович // Экономика Украины. — 2008. — № 4. — С. 73–81.
2. Robert Costanza. Ecological economics : The science and management of sustainability. — Columbia University Press, 1991. — 525 p.
3. William E. Rees. Economics and Sustainability : Conflict or Convergence? (An Ecological Economics Perspective) [Електронний ресурс]. — Режим до-

ступу : <http://www.environmental-economics.org/environmental-economics/econSustain.pdf>.

4. Харічков С. К. Екологічно чисте виробництво: інституційні передумови, шляхи та механізми їх активізації в Україні / С. К. Харічков, Н. М. Андреева // Економіст. — 2010. — № 10. — С. 25–29.

5. Дубоделова А. В. Організаційно-економічні механізми екологізації виробництва на вітчизняних підприємствах / А. В. Дубоделова, О. В. Юринець, М. М. Федорів // Вісник НУ «Львівська політехніка». — 2011. — № 698. — С. 156–162.

6. Theodore Panayotou. Economic instruments for environmental management and sustainable development [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://classwebs.spea.indiana.edu/kenricha/Oxford/Panayotou.pdf>.

7. Буркинський Б. В. Еколого-економічні орієнтири стратегії сталого розвитку України / Б. В. Буркинський, В. М. Степанов, С. К. Харічков // Проблеми сталого розвитку України : зб. наук. пр. — К. : БМТ, 1998. — С. 81–92.

8. Стратегія сталого розвитку регіону : монографія / І. О. Александров, О. В. Половян, О. Ф. Коновалов та ін. ; за заг. ред. І. О. Александрова ; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. — Донецьк, 2010. — 204 с.

9. Веклич О. О. Формування економічного механізму сталого розвитку України / О. О. Веклич // Вісник Національної академії наук України. — 2000. — № 2. — С. 3–16.

10. Аналітична доповідь «Довкілля України у 2010 році» [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України // Сайт Державного комітету статистики України. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

11. Статистичний щорічник України за 2010 рік / Державний комітет статистики України ; за ред. О. Т. Осаулєнка. — К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2011. — 566 с.

12. Наше общее будущее. Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР) : пер. с англ. / под ред. и с послесл. С. А. Евтеева и Р. А. Перелета. — М. : Прогресс, 1989. — 376 с.

13. Ріо-де-Жанейро — Йоганнесбург: паростки ноосферогенезу і відповідальність за майбутнє / В. Я. Шевчук, Г. О. Білявський, Ю. М. Саталкін та ін. — К. : Геопринт, 2002. — 118 с.

14. «Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень і доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля» від 27.05.2005 р. № 994_015 [Електронний ресурс] // Сайт Верховної Ради України «Загальне законодавство». — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_015.

Стаття надійшла до редакції 22.10.2012 р.